

СЛОВА-СИМВОЛИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ: АСОЦІАТИВНИЙ ПЛАН (на матеріалі текстів українських балад)

Проаналізовано парадигматику і синтагматику слів-символів грецького й латинського походження в українських баладах. Ці слова розглядаємо як знаки української культури, що зберігають її національну ідентичність.

Ключові слова: нова лінгвістична парадигма, парадигматика, синтагматика, подієвий ряд, локус.

Анализируется парадигматика и синтагматика слов-символов греческого и латинского происхождения в украинских балладах. Эти слова рассматриваем как знаки украинской культуры, сохраняющие ее национальную идентичность.

Ключевые слова: новая лингвистическая парадигма, парадигматика, синтагматика, событийный ряд, локус.

The paradigmatics and syntagmatics of Greek and Latin origin symbolic words in the Ukrainian ballads is studied. These words are considered as the signs of Ukrainian culture, preserving its national identity.

Key words: new linguistic paradigm, paradigmatics, syntagmatics, event sequence, place.

Дослідження будемо провадити в руслі нової лінгвістичної парадигми, яка склалася в українській мовознавчій науці протягом останніх 15 років. Її особливістю є те, що вона ґрунтується на антропоцентричному підході, джерелом якого є лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта. Нову наукову парадигму називають когнітивною і в її межах розглядають мову «як умістище духу народу, як результат неповторної розумово-оцінної діяльності певного етносу» [3, с. 1]. За визначенням В. В. Жайворонка, мова є національним організмом, у якому відбито духовне і матеріальне певного етносу [6, с. 23]. За такого погляду на мову спільним для всіх напрямів сучасної когнітивної лінгвістики є аналіз моделей (картин) світу та їхніх складників – концептів, точніше, їхнє мовне втілення. Етнічні особливості моделей світу якнайповніше відображає система лексичних одиниць, адже світ і дійсність оречевлюються у слові [5, с. 95–96]. Такий погляд на мову успішно втілюють у своїх працях сучасні українські мовознавці, зокрема О. В. Барабаш-Ревак, О. П. Дубчак, О. Є. Єфименко, О. М. Задорожна, І. Б. Іванова, І. І. Казимир, В. А. Капась, Ж. В. Краснобаєва-Чорна, П. В. Мацьків, І. І. Рогальська, Т. М. Сукаленко. Щодо досліджень місця запозичень

у мовній картині світу за основну вважаємо розвідку В. В. Жайворонка «Рецепція лексичних запозичень в українській мовній картині світу» [7, с. 175–180]. Також слухним, на наш погляд, є зауваження В. П. Мусієнка про те, що культура прагне розширюватися і саме це зумовлює появу, символізацію і концептуалізацію запозичень [8, с. 131].

Завдання нашого дослідження – описати синтагматику і парадигматику запозичень з грецької і латинської мови в текстах українських народних балад. Роботу спрямовано на вияв тезаурусних функцій грецизмів і латинізмів в їхніх текстах. Тезаурусні функції, за твердженням С. Є. Нікітіної, поділяють на парадигматичні і синтагматичні, а також виділяють подієву сферу, пов'язану з фольклорними ситуаціями. Серед парадигматичних функцій виділяють відношення синонімії, антонімії, гіпо-, гіперонімії, відношення множинності чи головного елемента множинності, частини/цілого, наявність внутрішнього атрибута, утілюваного в постійному епітетові, і зовнішнього атрибута. Синтагматичні функції пов'язані з фольклорною подієвістю. Серед них виділяють відношення суб'єктів, об'єктів, інструментів, призначення тощо [9, с. 118–119; 10, с. 37–39].

Корпус запозичень з грецької і латинської мов, представлений в українських баладах, є нечисленним і легко поділяється на вісім тематичних груп: 1) речі: *корабель, кошуля, карета, миска, машина, гріш, скриня*; 2) особи: *солдат, жовняр, піп, дяк, попадя, цар, циганочка, музика, кума, орендар, капітани, майстер*; 3) міфічні істоти: *ангели, павка, лущиперії*; 4) місця: *монастир, терем, церква, квартира, гаренда, школа, костел, комора, млин, криниця, парафія*; 5) рослини: *рожа, фасоля, капуста, конопельки, кедр*; 6) напої/страви: *вино, проскурка*; 7) атрибути: *сахарнії, винне, кедровий (кедровеє)* і 8) імена людей та власні назви.

У цій статті зосередимося на описі парадигматики і синтагматики запозичень тематичної групи речей, до якої входять слова *корабель, кошуля, карета, миска, машина, гріш, скриня*.

Чи не найчастотнішим серед усіх слів іншомовного походження є лексема *корабель*. Її подибуємо в текстах українських народних балад близько двадцяти двох разів. Німецький дослідник М. Фасмер схильний розглядати її як давнє запозичення з грецької мови від слова *καράβιον* чи *καράβος*, від якого згодом утворилося

народнолатинське *carabas* – «човен з прутів, обтягнутих шкірою», ставши основою для пізніших утворень у романських мовах: італійського *caravella*, французького *caravelle*, португальського *caravela*, іспанського *carabela* [13, т. 2, с. 321–322]. Укладачі «Етимологічного словника сучасної української мови» до цієї етимології додають, що слово було характерне для елліністичного койне і є усним запозиченням. Так само, як і М. Фасмер, вони вважають непереконливим припущення про слов'янське походження цього слова і про фракійське посередництво під час запозичення лексеми *корабель* слов'янськими мовами [4, т. 3, с. 11]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» так тлумачиться це слово: «1. Велике морське судно переважно військового призначення. 2. Те саме, що і повітряний корабель. Повітряний корабель – великий важкий літак або дирижабль. Космічний корабель – літальний апарат, призначений для польотів у космос» [2, с. 573]. Словотвірними варіантами його є демінутиви *кораблик*, *корабчик*. Синонімом на символічному рівні до слова *корабель* у текстах українських народних балад є слово *човен*, яке, проте, подибуємо значно рідше. Слово *корабель* не має антоніма. Воно вживається з двома постійними епітетами, хоча здебільшого його вживають і без них: *новий*, *турецький* [1, с. 24, 295]. Зовнішній атрибут *корабля*: *вода*, *море*. Уживають слово переважно у формі однини, проте можливі варіанти і в мно-жині: *кораблі* [1, с. 107]. На синтагматичному рівні слово може бути суб'єктом: *корабель став припливать, підпливать, припливати, розмовлять, кораблі стоять*. Також до нього можуть звертатися: *Ой ти, новий корабель, доглядай моїх дітей* [1, с. 24]. Так само це слово може виступати й об'єктом: *заднити, пустити, забити, ложити, уложити в корабель*. У подієвому ряді фольклорного твору *корабль* слугує переправою на кшталт *мосту* в чарівних казках, пов'язаного з ініціацією головного героя. У баладах *корабель* виконує важливу сюжетотвірну функцію: ним припливають (або мати відправляє їх дітьми на ньому) невпізнані сини (брати) до матері (сестри) й відбувається інцест. Переважна більшість уживань цього слова пов'язана з баладами саме про випадкове чи попереджене кровозмішання. Отже, функційно *корабель* – це локус для двох синів (купчиків, дончиків, козаків).

Слово *скриня* визначають як «великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовних предметів і т. ін.» [11, т. 9, с. 318–

319]. Щодо походження цього слова зазначають: «Уважається запозиченням з латинської, виводиться від латинського *scrinium* «кругла коробка для паперів»; також розглядається як успадковане слов'янське утворення, пов'язане з *krina* «миска, ринка», *krinicja*» [4, т. 2, с. 286].

Лексема *скриня* є доволі вживаною у текстах українських балад – подибано її дев'ять разів. Словотвірним варіантом номена є зменшувально-пестлива форма *скринька*. На символічному рівні синонімом до слова *скриня* виступає слово *гроші*, хоча можливе й утворення на кшталт *грошей скриню*, де обидві лексеми є вербалізаторами макроконцепту БАГАТСТВО. Антонімів на символічному рівні слово *скриня* в текстах українських балад не має. Слово вживають без постійного епітета, натомість його атрибутами можуть бути *нова*, *ваша*, *тесова*, *своя*. У подієвому ряді балади *скриня* чітко пов'язана зі зникненням жінки, яка тікає з коханцем. Скриня традиційно є символом багатства взагалі, місцем збереження дівочого посагу: *Ой як кинеться Семен та до нової скриньки: нема добра, нема скриньки, нема жінки Катеринки* [1, с. 126]. Так само асоціативний зв'язок *скриня–жінка* виявляється в баладах про вбивство нелюбом своєї жінки. *Скриню грошей* чоловік пропонує воді, щоб та повернула йому втоплену ним же жінку: *Ой Дунаю, Дунайочку, верни мені хазяйочку. Ой на тобі грошей скриню, верни мені господиню* [1, с. 78]. Полотном зі скрині чоловік укриває вбиту ним дружину: *Одімкну скрині тесові да й уріжу полотна, да й вкрию жінку свою* [1, с. 118]. Функційно *скриня* є місцем, де зберігається посаг і гроші жінки. Локусом же скрині є *комора*: *Поглянув до комори – у коморі пусто: забрано гроші, забрано скрині* [1, с. 158].

В одинадцятитомному словнику так тлумачиться значення слова *карета*: «Закритий з усіх боків чотириколісний кінний повіз на ресорах» [11, т. 4, с. 105]. В етимологічному словнику російської мови М. Фасмера зазначено, що слово *карета* (давня форма *корета*, давня українська форма *карита*) з італійської мови *carretta*, яке походить з латинської *carrus*, через польську мову (польське слово *kareta*) чи німецьку (*Karrete*) потрапило до української. Також наголошено, що саме латинське слово можна розглядати як запозичення з кельтських мов [13, т. 2, с. 198]. Етимологічний словник української мови в інший спосіб трактує появу цієї лексеми на українському ґрунті. Там зауважено: «Через російську і польську мову запозичено з іта-

лійської; італійське *carretta* «віз» пов'язане з *carro* «тс.», що походить від латинського *carrus*, запозиченого з кельтських мов; гал. *carros* «віз, підвода», дірл. *carr*, брет. *carr* споріднені з латинським *carrus* «віз», *carro* «біжу» [4, т. 2, с. 391]. Слово *каре́та* – маловживане в текстах українських балад, подибано його лише один раз. На символічному рівні до слова *каре́та* у версіях того ж самого сюжету синонімами до нього можуть бути: *кімната*, *світлиця*. Символу-антоніма немає. Слово вжито в однині. Немає епітета, а функційно лексема є атрибутом шляхти, а не простолюду. У подієвому перебігові – місце, куди вельможна шлюбна пані запрошує свого коханця, що коштує останньому життя: *Ой взяла Петруся з собою в карету, привезла Петруся у нову світлицю* [1, с. 141].

Частотність уживання лексеми *гроші* – 12 разів. Слово *гріш* в етимологічному словникові російської мови А. Г. Преображенського розглядається як «запозичення з германських мов: німецьке *groschen* [середньовірнонімецьке *gros*, *grosse*, французьке *gros* з середньолатинського *grossus* товстий, важкий]» [12, т. 1, с. 199]. В етимологічному словнику М. Фасмера зазначено, що це слово потрапило з німецької мови через польську, проте джерелом його є латинська лексема (*dēnārius*) *grossus* [13, т. 1, с. 462]. Автори «Етимологічного словника української мови» припускають, що слово запозичено за посередництва польської мови зі старочеської чи давньоверхньонімецької, проте мовою-джерелом, так само як і в інших етимологічних словниках, визнають середньолатинську – *grossus dēnārius* [4, т. 1, с. 599]. «Словник української мови» подає таке значення цього слова: «1) У XIX ст. у Росії дрібна розмінна монета, що дорівнювала ½ копійки. 2) Узагалі гроші» [11, т. 2, с. 171–172]. Слово *гроші* в межах текстів українських балад виступає вербалізатором макроконцепту БАГАТСТВО і на символічному рівні має синоніми: *скриня*, *воли*, *коні*. Антоніма на символічному рівні це слово не має. Уживають слово в множині без епітета і зовнішнього атрибута. У подієвому перебігові можуть уживатися в різносюжетних баладах як указівка на: 1) неможливість спокутувати гріх кровозмішування, зокрема брат промовляє до сестри: *Хоть я тобі дам грошей міх, таки буду мати гріх* [1, с. 37]; 2) засіб розплатитися з ворожкою, щоб та розтлумачила сон про раптову смерть дружини: *Ой як тільки відгадаєш – грішми заплачу* [1, с. 49]; 3) винагороду батьком доньки, яка впізнала його після тривалої розлуки:

Наймолодшій віно – воли та й і гроші [1, с. 373]; 4) продаж багачем вагітної дружини розбійникам: – *Орачу-багачу, що ж ти хочеш за ню? – Пару коней вороних, міх грошей червоних* [1, с. 388]. Найчастіше лексему *гроші* подибуємо в баладах про родичів-розбійників, які, не впізнавши рідної сестри, убивають її родину (чоловіка й дитину): – *На тобі, сестра, гроші, іди собі в свої краї. – Ваші гроші на тиночки, верніть мужа й дитиночку* [1, с. 432]. Функціональне призначення *грошей* – бути засобом спокути гріха (з неможливістю її) чи винагородою за щось. Локусом *грошей* є: *жбан (збан), міх, скриня*.

У текстах українських балад *миски* є маловживаним словом – його подибуємо двічі. Ця лексема згідно з етимологічним словником російської мови М. Фасмера походить від латинського (народнолатинського) *mēsa* «стіл» [13, т. 2, с. 627]. В «Етимологічному словнику української мови» до цієї етимології додається, що слово запозичено з народної латини через давньоверхньонімецькі діалекти [4, т. 3, с. 465]. Укладачі одиннадцятитомника так тлумачать це слово: «1. Посудина у вигляді широкої чашки, у якій звичайно подають страву до столу; про кількість чого-небудь, що вміщується в таку посудину. 2. Посудина такої форми більшого розміру, що призначена для різних господарських потреб» [11, т. 4, с. 716]. Словотвірним варіантом лексеми в текстах українського фольклору є зменшено-пестливе слово *мисочки*. Потрібно відзначити, що це слово вживають у формі множини, без епітета, проте з числівником *три*: *Засмаж його на три миски* [1, с. 206]. На символічному рівні в межах баладного жанру фольклору синонімів це слово не має. Так само не має й антонімів. У текстах виступає об'єктом: *помила мисочки* [1, с. 240]. У різних подієвих перебігах балад слово має відповідно і різне значення навантаження. У контексті *Ідь до ліса зеленого, знімай гада ядового. Поріж його на три куски, засмаж його на три миски* [1, с. 206] словосполука *три миски* має глибинне символічне навантаження, бо є не просто побутовою річчю, а магичним знаряддям, пов'язаним з чорною магією і замовляннями на смерть. Важливим також є і те, що слово вжито в баладі про те, як дружина після умовляння коханця вбиває свого чоловіка. Отже, перше значення цього слова – чарівне, магичне знаряддя, що є важливим складником ритуалу. Другий контекст свідчить, що цю лексему в мові текстів фольклору можуть вживати і без глибинного символічного

навантаження, у прямому значенні побутової речі. У цьому випадку слово *мисочки* належить до балад, у яких ідеться про лиху свекруху, через яку молодиця забуває в полі свою дитину. Отже, висновуємо, що ця лексема має два значення, зумовлені виконуваними в тексті функціями.

В «Етимологічному словнику української мови» щодо слова *машина* зазначається: «Запозичення з французької мови, яке походить від латинського *machina* «пристрій; засіб; машина», яке зводиться до грецького доричного *μᾶχανᾶ* (аттичне *μηχανή*) «знаряддя, пристрій», що зіставляється з давньоверхньонімецьким *mahan* «сила, міць», готським *mahts* «тс.», праслов'янським **mogti*, українським *могти*» [4, т. 3, с. 424]. Так само трактує його етимологію і М. Фасмер [13, т. 2, с. 586]. «Словник української мови» так тлумачить це слово: «1. Механізм або комплекс механізмів, призначений для виконання корисної роботи шляхом перетворення одного виду енергії на інший. 2. Про організацію, установу, лад, що, наче механізм, забезпечують безперебійну роботу когось, чогось. 3. Транспортний засіб, який рухається завдяки якомусь механізмові» [11, т. 4, с. 657]. Слово *машина* в текстах українських балад вжито двічі як складник формули зачину. З огляду на такий контекст аналізоване слово має символічну пару: *хата, дівчина*. Антонімів, синонімів на символічному рівні в межах цього фольклорного жанру не має. Слово вживають в однині. Залежно від контексту воно може бути як суб'єктом, так і об'єктом: *Машина рушає, а дівчина плаче; Ой чия то хата стоїть на долині? Ой чия то дівчина шиє на машині?* [1, с. 262–264]. Зауважимо, що подибуємо це слово в баладах про загибель сина і його дружини через злі чари свекрухи. Отже, це слово має вузьке прагматичне призначення: бути засобом паралелізму.

Діалектизм [11, т. 4, с. 318] *кошуля* (у значенні сорочка) в «Етимологічному словнику української мови» розглядається як «загальнослов'янське запозичення з латинської мови, з поки що не встановленими часом і шляхами проникнення; латинське *casula* «хатина, намет, (пізніше) плащ із каптуром» є демінутивною формою народнолатинського *casa* «хата, курінь», яке, очевидно, зводиться до індоєвропейського **kat-* «сплітати, скручувати» [4, т. 3, с. 70]. Слово *кошуля* вжито один раз. Постійний епітет до нього – *біла*. Синонімів на символічному рівні, так само, як і антонімів, – немає. Однак має символічну пару *голівонька змита* в межах фольклорної

формули: *голівонька змита і кошуленька біла* [1, с. 122]. Лексему *кошуля* вживають в однині, у тексті вона є зовнішнім атрибутом чоловіка, що зраджує свій дружині. На синтагматичному рівні – суб'єктом. У подієвому ряді цю лексему вжито в баладі про те, як чоловік закликає свою дружину в куницю, самого себе – у камінь.

Проведене дослідження уповноважує висновувати, що глибинного символічного навантаження набувають такі слова грецького і латинського походження: *корабель, скриня, гроші*. Менше символічне навантаження мають лексеми *карета, миска, машина, кошуля*, проте вони завжди вписані в певний подієвий ряд фольклорного твору і викликають набір сталих асоціацій, пов'язаних з сюжетом і героями балад.

Серед цих запозичень на українському ґрунті аналізовані лексеми зазнали таких змін. *Карета* – це не просто віз чи підвода, а засіб пересування шляхти, заможних людей. Слово *гроші* повністю переосмислене – утратило архісему 'товстий', змінило морфологічний клас, набувши внаслідок цього специфічних культурних конотацій. Розширило лексичне значення і набуло специфічного культурного слово *скриня*. Змінило значення слово *миска*, яке етимологічно означає «стіл». Віддалення від первинної семантики спостерігаємо і в діалектизмі *кошуля*, яке на українському ґрунті означає «сорочка», тоді як в народнолатинській мові це «хата». Не зазнали семантичних зсувів слова *корабель* і *машина*.

Указаний підхід плануємо застосовувати під час аналізу інших тематичних груп грецизмів і латинізмів у текстах українських народних балад.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Балади: Родинно-побутові стосунки / за ред. О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1988. – 521 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Голубовська І. О.** Етноспецифічні константи мовної свідомості // Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Ірина Олександрівна Голубовська. – К., 2004. – 38 с.

4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – .
5. **Єрмоленко С. Я.** Мінлива стійкість мовної картини світу / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2009. – № 3–4. – С. 94–103.
6. **Жайворонок В. В.** Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–25.
7. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика. Нариси / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
8. **Мусієнко В. П.** Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія / В. П. Мусієнко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 130–136.
9. **Никитина С. Е.** О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
10. **Никитина С. Е.** Тезаурус языка фольклора в машинном ракурсе / С. Е. Никитина // Фольклор: проблемы тезауруса. – М.: Наследие, 1994. – С. 27–47.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. / Авт.-сост. А. Г. Преображенский. – М., 1959. – 1284 с.
13. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Авт.-сост. М. Фасмер – М.: Прогресс, 1986–1987.

Надійшла до редколегії 10.02.2011